

УДК 339.942.(477):[339.923:061.1ШОС]

Мірошниченко Т. М., здобувач кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ІМПЕРАТИВИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ ШОС

Розглянуто актуальні проблеми сучасних міжнародних економічних відносин – посткризовий розвиток інтеграційного об'єднання ШОС. Доведено, що за сучасних умов інтеграційне об'єднання ШОС розвивається в тренді загальних інтеграційних процесів у рамках світового господарства. Безперечним є те, що навіть потужні економіки світу та ті, що мають достатні енергетичні ресурси, не можуть ефективно відповідати на геоекономічні виклики без участі в інтеграційних угрупованнях. Виявлено, що до сучасних імперативів розвитку ШОС належить й економічна федералізація, що пов'язано з геофінансовим та геополітичним положенням країн-учасниць в системі міжнародних економічних відносин.

Ключові слова: регіональна інтеграція, кризові процеси, глобалізація, виробнича сфера, енергетична співпраця, економічна федералізація.

Myroshnychenko Tetyana, post-graduate student of the department of international economic relations V.N. Karazin National university of Kharkiv

IMPERATIVES OF MODERN DEVELOPMENT WITHIN THE SOC

The article is devoted to the problem of modern international economic relations – the post-crisis development of integrated association SCO. It is proved that under present conditions the SCO developing integration association in the general trend of integration processes within the global economy. Indisputable is the fact that even powerful economy in the world, and they that have sufficient energy resources can not effectively respond to the challenges without geo-economic integration in groups. We found that the modern imperatives of SCO applies the so-called economic federalization, which is associated with heofinance and geopolitical situation of member countries in international economic relations.

Keywords: regional integration, crisis processes, globalization, manufacturing, energy cooperation, economic federalization.

Мірошниченко Т. Н., соискатель кафедры международных экономических отношений Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

ИМПЕРАТИВЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В РАМКАХ ШОС

Рассмотрены актуальные проблемы современных международных экономических отношений – посткризовое развитие интеграционного объединения ШОС. Доказано, что в современных условиях интеграционное объединение ШОС развивается в тренде общин интеграционных процессов в рамках мирового хозяйства. Бесспорным является то, что даже мощные экономики мира, имеющие достаточные энергетические ресурсы, не могут эффективно отвечать на геоекономические вызовы без участия в интеграционных группировках. Выведено, что к современным императивам развития ШОС относится и так называемая экономическая федерализация, что связано с геофінансовым и геополітическим положением стран-участниц в системе международных экономических отношений.

Ключевые слова: региональная интеграция, кризисные процессы, глобалізація, производственная сфера, энергетическое сотрудничество, экономическая федерализация.

Постановка проблеми в загальному вигляді, її зв'язок із науково-практичними завданнями. Шанхайська організація співробітництва є інтеграційним об'єднанням нового типу. Залучення в інтеграційні процеси Китаю та низки азіатських країн-спостерігачів, таких як Індія, Іран, Пакистан, Монголія, Афганістан, створює передумови для вироблення більш ефективного рівня економічної взаємодії на пострадянському просторі. Це зумовлено тим, що згадані кра-

їни розвиваються швидкими темпами і в перспективі можуть стати лідерами на світовому ринку.

Актуальність теми обумовлена необхідністю оцінити сучасні особливості економічного співробітництва в рамках ШОС і його значення для розвитку країн-учасниць. На сьогоднішній день не вирішеним залишається питання подальшого розвитку ШОС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу групу джерел складають роботи фахівців з питань діяльності ШОС, з-поміж яких варто виділити таких учених, як: О. В. Лукін [1], О. І. Биков [3], Г. Г. Рахматуліна [4], А. В. Тимофєєв [6], Б. К. Султанов [8], Н. Б. Єрмекбаєва [9], С. Д. Примбетов [10], Н. П. Кім [11], Г. Г. Утюбаєва [13], О. Ю. Колегова [17].

Наявні наукові роботи з дослідження розглядають ШОС через призму політичних та історичних детермінант розвитку організації. Зокрема О. В. Лукін є одним з провідних вчених, які досліджують діяльність ШОС від її становлення до сьогодні, відзначає успіхи, досягнуті в торгово-економічних відносинах та багатосторонніх проектах. Водночас особливої уваги слід надати застосуванню сучасного економіко-математичного інструментарію для виявлення характеру економічного співробітництва між суб'єктами ШОС у довгостроковій перспективі. У своїх працях О. В. Лукін, опираючись на статистичні дані, аналізує співпрацю країн-членів ШОС, дає свою оцінку щодо енергетичного клубу ШОС [1, с. 175-178].

Робочою гіпотезою в цьому контексті має стати те, що міжнародні економічні відносини між країнами-учасницями ШОС носять переважно неціновий та політико-економічний характер. Саме це в подальшому буде зумовлювати вектор наших досліджень.

Мета статті. Визначити основні детермінанти подальшого співробітництва країн-учасниць ШОС.

Виклад основного матеріалу. З погляду економічної потужності ШОС, станом на 2012 рік, поступається за номінальним ВВП лише лідеру світової економіки США: 10585,99 млрд. дол. проти 15650 млрд. дол., випереджаючи Японію (5984 млрд. дол.), Німеччину (3367 млрд. дол.), Францію (2580 млрд. дол.) і Велику Британію (2434 млрд. дол.) (табл. 1) [2].

Країни-члени ШОС значно відрізняються одна від одної за основними показниками. Наприклад, тільки на Китай і Російську Федерацію припадає 98% населення й 97% сумарного ВВП інтеграційного об'єднання [1]. Однак взаємний товарообіг між усіма країнами-членами ШОС характеризується високою динамікою зростання. При цьому позитивний зовнішньоторговельний баланс мають Китай, Росія, Казахстан та Узбекистан, а в Таджикистані та Киргизії зберігається негативне зовнішньоторговельне сальдо [3, с. 71].

Таблиця 1
Основні параметри економічного потенціалу ШОС, 2012 рік [5]

Країна	Площа, тис. км ²	Номінальний ВВП, млрд. дол.	Чисельність населення, млн. осіб
Росія	17093	2053	1349,6
Китай	9597	8260	142,6
Казахстан	2725	210,9	17,7
Киргизія	200	6,2	5,6
Узбекистан	449	48,3	7,9
Таджикистан	143	7,59	28,7
Усього ШОС	30207	10585,99	1552,1

В умовах розвитку ШОС як регіональної організації економічної співпраці є багато специфічних рис, які не спостерігаються в інших міждержавних економічних об'єднаннях, що діють за моделлю зони вільної торгівлі чи Митного союзу. Так, особливостями регіону є його значна протяжність, що має геополітичне й гео економічне значення. Ще одна характерна риса економічного простору ШОС полягає в тому, що країни-учасниці значно різняться за рівнем соціально-економічного розвитку.

Важливим напрямом діяльності Шанхайської організації співробітництва є розвиток співробітництва в торговельно-економічній та інвестиційній сферах, а також реалізація транспортно-комунікаційного потенціалу країн-членів ШОС.

За результатами проведеного дослідження можна виділити наступні напрями багатостороннього економічного співробітництва держав-членів ШОС:

- торгівля;
- енергетична кооперація;
- розвиток транспортних комунікацій;
- науково-технічне співробітництво;
- упровадження сучасних інформаційних технологій;
- співпраця в галузі трудової міграції;
- співпраця в галузі освоєння і використання водних ресурсів.

У торгівлі між країнами ШОС простежуються сильні економічні зв'язки, що збереглися з радянського періоду, особливо це стосується експортних потоків. Але імпорт з Китаю зростає швидкими темпами для всіх країн ШОС.

Розвиток торговельних відносин між країнами-членами ШОС має пріоритетне значення, однак аналіз зовнішньої торгівлі між Казахстаном, Китаєм, Киргизстаном, Таджикистаном, Узбекистаном та Росією відображає тенденцію до трансформації зовнішньоторговельних відносин на двосторонній основі, а не в рамках Організації з причин відсутності будь-яких преференцій.

2011 року Китай виступив з ініціативою розпочати обговорення питання про можливість створення зони вільної торгівлі між державами-членами ШОС на новому рівні, яка, у разі офіційного відкриття, займатиме близько трьох п'ятих усієї території Євразії. На думку китайської сторони, майбутня зона й далі сприятиме торгівлі і створювати сприятливе середовище для економічного співробітництва в регіоні. Але країни-члени ШОС поки не досягли консенсусу щодо створення зони вільної торгівлі. ШОС має мету досягти вільного переміщення капіталу, товарів, послуг і технологій між членами-державами до 2020 р. [4, с. 155].

Так, внутрішньо регіональний експорт Китаю у 2011 році збільшився в 19 разів, в порівнянні з 2000 роком, і склав 56066 млн. дол. Експорт Росії у 2011 році з країнами-членами ШОС збільшився у 6,5 разу порівняно з 2000 роком, Казахстану – у 6 разів, Узбекистану – у 4 рази, Киргизстану – у 2 рази, Таджикистану – у 1,6 разу (табл. 2). Дані показники свідчать про значний потенціал розвитку торговельних відносин в рамках ШОС.

Енергетичні можливості країн-членів ШОС є дієвим інструментом підвищення геоекономічного потенціалу організації. Однак для більш ефективної взаємодії ШОС необхідно не тільки знизити сировинну орієнтацію економік країн-членів, а й розвивати співробітництво в інноваційній сфері. Обсяги і темпи приросту експорту високотехнологічної продукції з Росії, Китаю, Казахстану в інші країни ШОС представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Обсяг і темпи приросту експорту високотехнологічної продукції з Росії, Китаю, Казахстану в інші країни ШОС [5]

	2005 р.		2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	млрд. дол.	% до 2004 р.	млрд. дол.	% до 2005 р.	млрд. дол.	% до 2006 р.	млрд. дол.	% до 2007 р.	млрд. дол.	% до 2008 р.	млрд. дол.	% до 2009 р.
Росія	2,360	+26,76	2,866	+21,40	3,317	+15,73	3,702	+11,62	2,909	-21,42	2,357	-18,99
Китай	1,847	+63,02	2,990	+61,83	5,350	+78,95	7,981	+49,18	5,089	-36,24	8,338	+63,87
Казахстан	1,997	+36,03	0,231	+15,44	0,299	+29,88	0,449	+50,09	0,166	-63,15	0,112	-32,15

Зауважимо, що дані є обмеженими, що пов'язано з відсутністю статистичної інформації.

Дослідження експорту високотехнологічної продукції з Росії, Китаю, Казахстану до країн ШОС показує, що до 2006 року лідером з даного показника була Росія, проте за підсумками 2010 року російський експорт цієї продукції став майже в 4 рази менше порівняно з експортом Китаю. Чітко спостерігається тенденція до скорочення частки РФ у країнах ШОС.

Таким чином, на ринку високотехнологічної продукції країн ШОС лідируюче положення займає Китай, позиція якого в даному сегменті ринку в перспективі буде тільки зміцнюватися. Для Росії й Казахстану має місце негативна тенденція, пов'язана з низькою конкурентоспроможністю їхньої високотехнологічної продукції порівняно з китайською продукцією.

Енергетична галузь стає найбільш пріоритетним напрямом розвитку економічного співробітництва в рамках ШОС у силу того, що в ній беруть участь найбільші виробники енергоресурсів у світі. Перше місце у світі з виробництва енергоресурсів, враховуючи природний газ, посідає Росія. За підсумками 2012 року, виробництво нафти в РФ становило 10,37 млн. баре-

лів у день, природного газу – 653 млрд. м³. Іран, що має статус спостерігача в ШОС, має значні розвідані запаси, що станом на 2012 рік складають 137 млрд. барелів, і посідає в цьому відношенні третє місце у світі [5]. Швидкими темпами споживають енергію Китай, Індія, Пакистан, що підтверджують цифри: 2012 рік – споживання нафти в Китаю становило 9,4 млн. барелів у день, природного газу – 129 млрд. м³. Станом на 2012 рік споживання нафти в Індії становило 3,182 млн. барелів на день, природного газу – 64,95 млрд. м³. Відповідні показники у Пакистані в 2012 році становили 4,1 млн. барелів на день та 42,9 млрд. м³ [5].

За даними на 2012 рік, розвідані запаси нафти в КНР становлять 14,8 млрд. барелів, природного газу – 8 трлн. кубометрів, вугілля – понад 1 трлн. тонн [5].

У сфері енергетичної кооперації найбільш масштабним проектом є перспектива створення Енергетичного клубу ШОС. Енергетичний клуб Шанхайської організації співробітництва можна використати як майданчик для діалогу, в завдання якого увійшла б координація дій нафто- і газовидобувних країн-учасниць ШОС на регіональному та світовому енергетичному ринку, а також розвиток співробітництва між виробниками і споживачами сировини в рамках Організації. Країни-споживачі і країни-виробники зможуть більш продуктивно реалізовувати свої проекти у нафтогазовидобувній, електроенергетичній та транспортно-транзитній сфері, відстежувати динаміку попиту на нафту, газ, електроенергію та інші енергоресурси країн-учасниць ШОС [6, с. 23].

З метою підвищення ефективності співпраці в рамках паливно-енергетичного комплексу країн-членів ШОС визначено розвиток таких напрямів, як створення спільних підприємств з глибокої переробки вуглеводневої сировини, енергетичне машинобудування, атомна енергетика і гідроенергетика. Це дозволить центральноазіатським країнам і Росії знизити експортно-сировинну орієнтацію їхніх економік, збільшити частку наукоємної продукції і кількість робочих місць [6, с. 27].

2009 року між Росією й Китаєм було укладено угоду про будівництво відгалуження від нафтопроводу Східний Сибір – Тихий океан (ССТО) на Китай. Компанії CNPC і «Транснефть» підписали контракт на будівництво та експлуатацію цієї ділянки. Відгалуження нафтопроводу було введено в дію 2012 року. Вартість проекту оцінюється в 12 млрд. дол. [7, с. 30].

Взаємодія Узбекистану й Росії в інвестиційній сфері включає масштабні спільні проекти – проведення геологорозвідувальних робіт, освоєння на території Узбекистану родовищ вуглеводневої сировини та її транспортування [8, с. 46]. Відносна дешевизна місцевої сировини, а також налагоджена інфраструктура трубопроводів, уведених в експлуатацію в минулі роки, роблять місцевий ринок привабливим для співпраці.

Залучення іноземних інвестицій у нафтогазову галузь не тільки дозволяє Узбекистану збільшити її прибутковість, а й сприяє підвищенню експортного потенціалу, створенню нових трубопровідних магістралей, інфраструктури, робочих місць, освоєнню передових технологій. У країні успішно здійснюється інвестиційна діяльність таких російських компаній, як «Зарубежнефтегаз» (дочірнє підприємство «Газпрому»), «Лукойл», «Союзнефтегаз» [9, 20].

Прикладом співпраці у сфері енергетики може служити проект будівництва російською компанією «НІАЕП» – «Атомстройэкспорт» Тяньваньської АЕС у Китаї, 1-й і 2-й блоки Тяньваньської АЕС були побудовані в 2007 році. Генеральний контракт на спорудження другої черги станції енергоблоків 3-4 (потужністю по 1060 МВт) був підписаний 23 листопада 2010 року, а в серпні 2011 року обидві країни підтвердили набрання ним чинності [8, с. 48].

Також активною є співпраця між Китаєм і Узбекистаном. Наприклад, у 2010 році була введена в експлуатацію друга гілка газопроводу «Узбекистан–Китай» [10, 35]. Крім того, китайський бізнес будує енергетичні об'єкти в Росії та Білорусі, китайські підприємці створюють суднобудівну інфраструктуру у Владивостоці [11, с. 135].

Взаємне інвестування також є найбільш пріоритетним напрямом діяльності ШОС з метою реалізації великих мережевих проектів в галузі енергетики, транспортної інфраструктури, сфери новітніх інформаційних технологій, сільського господарства, які носять багатосторонній характер і здатні дати довгостроковий економічний ефект.

У процесі дослідження виявлено, що за 2002-2012 роки найбільш значний приток прямих іноземних інвестицій був в економіку КНР (табл. 3). В інші країни ШОС прямі іноземні інвестиції також збільшилися (виняток – Таджикистан), але нерівномірно по країнах.

За 2002-2012 роки, згідно з оцінкою ЮНКТАД, серед країн-членів ШОС найпривабливішою для іноземного інвестування була Росія. Китай також мав постійну тенденцію до покращення інвестиційного клімату. Росія й Китай мали найбільший приплив іноземних інвестицій. Решта країни-учасниці ШОС, хоча й покращили свої позиції, проте посідали відносно низькі місця і на сьогоднішній день є ризикованими для ведення бізнесу [12].

Таблиця 3
Приплив ПІІ в країни-учасниці ШОС, млрд. дол. [17]

Країни	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Росія	3,46	7,96	15,4	12,9	29,7	55,1	75	36,5	41,2	31,3	36,9
Китай	52,7	53,5	60,6	72,4	72,7	83,5	108	95	106	253,4	228,6
Казахстан	2,6	2,09	4,16	1,97	6,28	11,1	14,3	13,8	9,96	19,9	22,5
Узбекистан	0,07	0,08	0,18	0,19	0,17	0,71	0,71	0,71	0,82	2,9	1,8
Киргизстан	0,005	0,05	0,13	0,04	0,18	0,21	0,38	0,19	0,23	0,59	0,84
Таджикистан	0,04	0,03	0,27	0,05	0,34	0,36	0,38	0,02	0,04	0,22	0,15

Спільні інвестиційні проекти – одна з найбільш важливих і перспективних форм розвитку економічного співробітництва, враховуючи ресурсну взаємодоповнюваність економік країн-членів ШОС. Так, китайські компанії опрацьовують питання про будівництво на таджицькій території цементного заводу потужністю 1 млн. тонн/рік, вартість проекту – 600 млн. дол. [2, с. 5]. Росія й Іран вкладають кошти в добудову гідроелектростанцій, Китай – у розвиток інфраструктури, насамперед автомобільних доріг, Казахстан – у гірничорудну промисловість [13, с. 37].

Станом на 2012 рік у Казахстані діє понад 3,5 тис спільних підприємств за участю російського капіталу [14, с. 12]. Серед проектів, які потребують серйозних інвестицій, – космос, машинобудування, енергетика.

Актуальним напрямом діяльності є страхування інвестиційних вкладень, особливо в умовах економічної та політичної нестабільності. Страхова система повинна будуватися на комплексній взаємодії страхових компаній, банків і держав ШОС. При зростанні регіональних інвестицій може стати актуальним утворення єдиного агентства ШОС щодо захисту інвестицій за участю уповноважених державних структур, банків і страхових компаній. Для координації та взаємодії з реалізації інвестиційних проектів необхідно створити єдину інформаційну систему із залучення інвестицій в регіональні інвестиційні проекти [15, с. 5].

Інтенсивна економічна взаємодія між членами ШОС спостерігається по лінії такого фактора виробництва, як праця, міграційна рухливість якого в умовах глобалізації різко зросла. Основою трудової міграції в рамках Організації є відмінності в забезпеченості трудовими ресурсами (табл. 4). Росія, Казахстан представляють собою працедефіцитні країни, а Китай, Узбекистан, Киргизія й Таджикистан відносяться до категорії праценадлишкових.

Таблиця 4
Забезпеченість країн-членів ШОС робочою силою, 2012 рік [5; 17]

Країна	Населення, млн. осіб	Робоча сила, млн. осіб	Частка робочої сили в загальній чисельності населення, %
Китай	1349,6	795,4	58,9
Росія	142,6	75,6	53
Казахстан	17,7	8,54	48,2
Киргизстан	5,6	2,34	41,8
Таджикистан	7,9	2,1	26,6
Узбекистан	28,7	16,8	58,5

Одним з найбільш актуальних питань для держав-членів ШОС є раціональне та ефективне використання водних ресурсів. В рамках ШОС необхідно розробити угоду щодо багатостороннього використання водних ресурсів Центральної Азії, метою якої має стати створення інфраструктури використання водних ресурсів для системи зрошувального землеробства в регіоні, в якій однаково були б враховані законні інтереси всіх центральноазіатських держав.

Перспективним напрямом економічного співробітництва є спільне використання водноенергетичних ресурсів Таджикистану, на території якого сконцентровані 57% водних запасів центральноазіатського регіону [3, с. 145]. Спільне фінансування державами-членами ШОС

будівництва гідроелектростанцій на території Таджикистану дозволить отримати значний економічний ефект у середньостроковому й довгостроковому періодах.

Висновки. На основі проведеного аналізу можна зробити наступні висновки. У сучасних умовах інтеграційне об'єднання ШОС розвивається в тренді загальних інтеграційних процесів в рамках світового господарства. Безперечним є те, що навіть потужні економіки світу та ті, що мають достатні енергетичні ресурси, не можуть ефективно відповідати на геоекономічні виклики без участі в інтеграційних угрупованнях. ШОС стає інтеграційним хабом на рівні подібних угруповань в ЄС, Північній Америці та Африці. Разом із суто торговельними відносинами в структурі співробітництва ШОС спостерігається вагома енергетична складова, яка є альтернативою для традиційних форм кооперації та в змозі стати фактором подальшої інтеграції країн-учасниць.

Також виявлено, що для сучасних імперативів розвитку ШОС відноситься й так звана економічна федералізація, що пов'язано з геофінансовим та геополітичним положенням країн-учасниць у системі міжнародних економічних відносин.

Література

1. Лукин А.В. Стратегия России в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества: Сборник статей – М.: МГИМО – Университет, 2012. – 191 с.
2. The World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org/>.
3. Быков А.И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития. – Москва: Флинта, 2011. – 230 с.
4. Рахматулина Г.Г. Экономическое сотрудничество государств ШОС как важный фактор устойчивого развития стран Центральной Азии // Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС. – 2011. – С. 153-166.
5. Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <https://www.cia.gov>.
6. Тимофеев А.В. Перспективы создания Энергетического клуба ШОС // Китай, китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы: материалы XIX Международ. науч. конф. – М.: Институт Дальнего Востока РАН. – 2011. – С. 50-57
7. Тимофеев А.В. Россия и Китай в рамках ШОС: партнеры или конкуренты // Актуальные проблемы таможенного регулирования и внешнеэкономической деятельности в условиях глобализации мировой экономики: сб. материалов между. науч.-практ. конф. – Саратов: СГСЭУ. – 2009. – С. 23-27.
8. Султанов Б.К. Казахстанско-китайско-российское сотрудничество – основополагающий фактор в деятельности ШОС // Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС. – 2011. – С. 44-49.
9. Ермакбаева Н.Б. О состояниях и перспективах политического и экономического взаимодействия в ШОС // Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС. – 2013. – С. 12-30.
10. Примбетов С.Д. ЕврАзЭС и Китай: проблемы экономического сотрудничества // Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС. – 2011. – С. 30-40.
11. Ким Н.П. Место и роль ШОС в мировом экономическом развитии / Н.П. Ким // Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС. – 2011. – С. 132-138.
12. United Nations Conference on Trade and Development [Електронний ресурс]: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.unctad.org>.
13. Утюбаева Г.Г. Инвестиционное сотрудничество Казахстана и Китая в рамках ШОС. – 2012. – №3. – С. 37-38.
14. Утюбаева Г.Г. Участие Казахстана в формировании региональной экономической интеграции в условиях глобальной нестабильности: приоритеты и перспективы (на примере ЕврАхЭС и ШОС): автореф. ... канд. экон. наук / Г.Г. Утюбаева. – Алма-Ата, 2013. – С. 11-12.
15. Мезенцев Д.А. Один за всех и шесть за одного / Мезенцев Д.А. // Российская газета. – 2010. – №3. – С. 11-15.
16. Колегова О.Ю. ШОС как инструмент региональной интеграции: проблемы расширения / О.Ю. Колегова // Свежий взгляд. – 2013. – №1(28). – С. 249-253.
17. United Nations Commodity Trade Statistics Database [Електронний ресурс]: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://comtrade.un.org>.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2013 р.